
FEJEZETEK KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Nemesi és uralkodói alkotmányosság az Orosz Birodalomban (XVIII. század – XIX. század eleje)

Bátran elmondható, hogy Oroszország neve hallatán először nem az alkotmányosság jut az eszünkbe. Ezért is figyelemre méltó *Szergej Viktorovics Polszkojnak*, a Szamarai Egyetem kutatójának a témában megjelent tanulmánya, amiben a nemesi és az uralkodói alkotmányosság kapcsolatait, egymásra gyakorolt hatását vizsgálja meg a XVIII. század végi, XIX. század eleji Oroszországban.

Több olyan példa is van arra Oroszország történetében, amikor az uralkodó körök képviselői igyekeztek korlátozni az egyeduralkodó abszolút hatalmát, és néha az uralkodóknak sem volt kifogásuk az ellen, hogy magukra vegyék „a törvény láncait”. Az előkelő nemesség lelkesedéssel javasolta az ilyen lépések jogi alapjainak különböző módjait, azonban egyszer sem került sor ezeknek a tervezeteknek a megvalósítására.

A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a kérdés vizsgálatához kikerülhetetlen az eszmetörténet bevonása, a korszak társadalmi és politikai viszonyait tárgyaló dokumentumok terminológiájának elemzése. Egyre több kutató hangsúlyozza, amit Polszkoj is, hogy a szövegeket a maguk történelmi kontextusában kell értelmezni, és el kell távolodni a szokásos kliséktől. A korabeli tervezeteket és műveket a történészek komoly kutatásoknak vetették alá, mégis hiányzik a XVIII. századi Oroszország politikai eszmetörténetének konceptuális elemzése, ami szükséges az egyes nemesi fellépések, megmozdulások megértéséhez. Ugyanez vonatkozik magának az „alkotmányosságnak” a fogalmára is.

Polszkoj áttekinti a téma historiográfiáját, megítélése szerint az alkotmányosság teóriáját és történetét feldolgozó munkák között sok a felületes és a kompilatív munka. Ezenkívül a XVIII. századi és XIX. század eleji különböző alkotmányos tervezetek vizsgálatának szentelt munkákból hiányzik számos, az oroszországi alkotmányosság fejlődésének megértéséhez szükséges fontos probléma megvilágítása. Például a nemesi alkotmányosság történetét nem vizsgálták meg úgy, mint Oroszország politikai életének sajátos

jelenségét, nem kísérték végig az uralkodói és a nemesi alkotmányosság közötti határozott különbségeket, illetve nem megfelelően tisztázták a nemesi alkotmánytervezetek eszmei forrásai, a nemesi alkotmánytervezetek szerzőinek világképe.

A nemesi alkotmányosság születése Oroszországban címet viselő részben Poljszkój kitér arra, hogy az első racionálisan megalapozott alkotmánytervezetek a XVIII. században születtek. Az egyeduralom korlátozására irányuló első kísérlet 1730-ban volt, és mind közül ez volt a legradikálisabb. Az *Anna cárnő* uralmának korlátozására létrejött „kondíciók”, vagyis a Legfelsőbb Titkos Tanács feltételei az első olyan orosz dokumentumok, amikben szerepet kapott a magántulajdon sérthetlensége. Ez az elgondolás *J. Locke*-tól származott, ahogyan az az eszme is, mely szerint nem a személyeknek kell vezetniük a törvényeket, hanem lehetőség szerint pont fordítva. A kondíciók megosztották a schlectát, és ezt felhasználva a cárnő helyreállította az orosz egyeduralmat.

A XVIII. század második felének igazi monarchiája és nemesi alkotmányvédői című részben megismerhetjük, hogyan igazodik a korszak alkotmányosság fogalma *Ch.-L. de Montesquieu* igazi monarchia koncepciójához. A tanulmány kiemeli, hogy az „alaptörvények” a korszak kulcsfogalma volt, és ennek értelmezése körül bontakozott ki a kormányzati és a nemesi alkotmányosság küzdelme. Oroszországban az „igazi monarchia” alaptörvényekkel való megteremtésére irányuló első tervezetek szerzői *I. I. Suvalov* (1756), majd *R. I. Voroncov* (1762), és *Ny. I. Panyin* (1762–63) voltak. A nemességnek e programjai vezették el *II. Katalint* a válaszhoz, a *Nakazhoz* (1767), ami első ránézésre mintha Montesquieu eszméin alapult volna. A szerző *F. V. Taranovszkij* kutatásai alapján felhívja a figyelmet arra, hogy a cárnő „*A törvények szellemének*” kincsestárából kivett egyes gyöngyszemeket, de azokat saját cénájára fűzte fel és kivarta vele az egyéni mintáját. A szerző hangsúlyozza, hogy az alaptörvények eszméjének különböző értelmezésében a nemesi és a kormányzati alkotmányosság közötti különbség található. Montesquieu például a rendeket „összekötő” hatalomnak nevezi, *Katalin* a *Nakazban* ugyanezt érti a szenátust és a kollégiumokat, tehát a cárnő tudatosan cserélte fel a rendeket a bürokráciával. Ezt az éles váltást észrevette és kritika alá is vetette egy nemesi alkotmányosságpárti, *M. M. Scserbatov* (*Észrevételek a Nakazhoz*). Például a 18. cikkelyt érintően Scserbatov felfedezte, hogy *II. Katalin* majdnem teljesen átvette Montesquieu szavait, csak egy frázist hagyott ki („ahol egy irányít az alaptörvények szerint”), ez pedig így a korlátlan egyeduralmat jelentette, márpedig ahol despotizmus van, ott nem lehetnek szilárd törvények. A *Nakazban* sehol sem

szerepel az, hogy az állam alaptörvényeit el kell készíteni, ezért Scserbatov szerint a *Nakaz* a despotikus kormányzáshoz vezet.

A nemesi alkotmányvédők tervezeteinek többségében a nemesség jogainak megerősítéséről szóló kérdés egybeesik azok garanciáiról és megőrzéséről szóló kérdéssel, és igény merült fel olyan szerv megeremtésére (például a Szenátus), ami ezt a feladatot betölthetné. *Katalin* nem hagyta jóvá a nemesség politikai hatalommal történő felruházását és a Szenátusnak sem tette lehetővé a felszólamlás, tiltakozás jogát. *I. Sándor* 1802-ben a Szenátusnak ajándékozta „az előterjesztések jogát”, de az első alkalommal, amikor az tiltakozott egy nemesi jogokat sértő határozat ellen, a felingerelt uralkodó megtiltotta a szenátoroknak a további „előterjesztéseket”.

A tanulmány szerzője szerint az egyeduralom és a nemesség számára a legfontosabb politikai kérdések azok voltak, hogy mi szerepeljen az alaptörvények központjában, illetve a nemesség a monarchikus alkotmány garanciáját jelenti-e vagy a közigazgatási hivatalnokok szállítójaként kell rátekinteni.

A XVIII. század második felének nemesi alkotmányosságának legkiválóbb mintái *Ny. I. Panyin* és *M. M. Scserbatov* tervezetei voltak. Panyin és „pártjának” tervezeteit kiterjedt tudományos irodalom vizsgálta már meg. Bizonyos szerzők a panyini csoportnak három tervezetét különítik el (1762, 1773, 1783–84), de *Polszkoj* az 1773-as tervezetet csak legendának tartja. A „panyini párt” véleményét legvilágosabban a „*Bevezetés a feltétlen törvényekhez*” című munka tartalmazza, amit Panyin és *Fonvizin* állítottak össze. Panyin az alaptörvényekbe belefoglalta nemcsak a monarchia megingathatatlanságának elvét és a pravoszláviát, hanem a rendek rögzített jogait és a kormányformát is. Az 1783-as „*Fejtegetésekben*” Panyin megjegyezte, hogy az Oroszországot marcangoló bajok oka az, hogy nincsenek szilárd állami törvények, és ezért nem lehet stabil sem az állam, sem az uralkodó helyzete. Szerinte az orosz államot nem lehet monarchiának tartani, mert nincsenek alaptörvényei, és a nemesség is csak névleg létezik.

Scserbatov *Az erkölcsök romlásáról Oroszországban* szóló pamfletjében arról beszél, hogy a megromlott erkölcsöket csak az uralkodó tudja helyreállítani saját példamutatásával, ahogyan megosztja a hatalmát a nemességgel, és alapjogokat ajándékoz az államnak. Scserbatov szerint a legfontosabb az öröklési rend törvénybe foglalása. Scserbatov egyik műve (*Vélemény az állam alaptörvényeiről*) gyakorlatilag alkotmánytervezet volt Oroszország számára. Ebben a pravoszlávia megingathatatlanságának és az állam egy- sége megőrzésének kérdését a trónöröklés szabályozásának fontossága követi. Külön fejezetet szentelt az alattvalók jogainak és az államberendezke-

dés rendszerének leírására. Az uralkodó mellé állítandó törvényelőkészítő szerv szükségességét érintő érvei nagyon hasonlítanak *Panyin* érveire, amit a Császári Tanács felállítása kapcsán fejtett ki.

Polszkoj szerint nagyon fontos a történéseknek még jobban megvizsgálniuk azt, hogy a nemesi alkotmánypártiak mennyire szoros kapcsolatban álltak egymással, megvitatták-e együtt a „törvényes uralkodás” eszméit. Erre vonatkozólag csak közvetett források vannak, például a magánlevelezéseik, részvételük a szabadkőműves páholyokban és az Oroszországban élő külföldiek iratai. Ezek közül az első csoport a legjelentősebb, mert gyakorlatilag a tervezetek szerzői sokat leveleztek egymással.

Ezt követően *A. R. Voroncov* tervezetét ismerhetjük meg (*Adománylevél az orosz népnek*), majd a Szenátus 1802. évi reformjának megvitatásakor készült jegyzéket. Utóbbit hagyományosan *M. M. Szperanszkij*nak szokás tulajdonítani, de Polszkoj *M. M. Szafonov* véleményét osztja, aki szerint *Az állam fő törvényeiről* szóló jegyzék szerzője *V. A. Zubov* gróf, a Titkos Tanács tagja volt. A tervezet szerzőjének az az álláspontja, hogy Oroszország társadalmi átalakítása fontosabb, mint a politikai.

A kormányzati alkotmányosság képviselői (*N. N. Novoszilcev* és főleg *Szperanszkij*) II. Katalin „ügyét” folytatták tovább, ami az adminisztratív államrendszer jogi alapon történő megerősítésére irányult. Szperanszkij Montesquieu „igazi monarchia” koncepciójára hivatkozott, azonban sokban el is tért a francia tézisek eredeti értelmezésétől. *Szperanszkij* javasolta a kötelező állami szolgálatot a nemesek számára (*Bevezetés az állami törvénykönyvhöz*, 1809). *Novoszilcev*, aki 1818–1820-ban I. Sándor cár megbízásából dolgozott *Az Orosz Birodalom kormányzati szabályzatán*, ugyanezt az adminisztratív logikát követte, ezért például elkerülte a rendi jog kifejezést. Az 1820-as évek vége felé Montesquieu valódi monarchia koncepciója egyébként is elveszítette az orosz egyeduralom számára a régi vonzerejét, és korábbi politikai jelentőségét a nemesi alkotmányosság szemében is.

A XVIII. század második felében, XIX. század elején az alaptörvények eszméje egyformán közel állt a kormányzati és a nemesi alkotmányossághoz is, azonban jelentős különbségek voltak a tervezett jogoknak és azok garanciáinak értelmezésében. Ugyanakkor mindkét változat kizárta az állampolgári jogok egyenlőségét, és így nem liberális jelleget viseltek. A szerző szerint az első ténylegesen liberális orosz alkotmánytervezetnek a dekabristákét tekinthetjük, amely felvetette a kérdést az általános állampolgári jogok létesítéséről. Az uralkodói alkotmányosság előnyben részesítette az álképviseleti- és az adminisztratív-bürokratikus rendszert, ezért az igazi monarchia elmélet európaiasodott dekorációként szolgált az orosz

egyeduralom számára. Az európai gondolatok nagy befolyással voltak a művelt orosz nemességre, de nem utánozták vakon a nyugati eszméket, hanem igyekeztek megtalálni bennük azt, ami megfelelt saját rendi érdekeiknek, és segítette intellektuálisan igazolni azokat. Éppen ezért maradtak olyan sokáig Montesquieu monarchikus eszméjének meggyőződéses hívei, még azután is, hogy ez az eszme Európában elvesztette politikai aktualitását.

Érdekes és forrásokban gazdag tanulmányt olvashatunk Polszkoj tollából, amit jól hasznosíthatnak az orosz alkotmányosság története iránt érdeklődő olvasók.

Sz. V. Polszkoj: Dvorjanszkij konsztyitucionalizm v Roszszii XVIII – nacsala XIX. v. (A nemzeti alkotmányosság Oroszországban a XVIII. században, a XIX. század elején) In: Voproszi isztorii 2011/6. 27–42.

Bodor Mária